

BUXORO AMIRLIGI - AMIR OLIMXON HAYOTI VA FAOLIYATI

I. M. Xaydarov

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi”
kafedrasi professori, tarix fanlari doktori (DSc).*

Ismatov Mirzohid

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, “Sharq mamlakatlari tarixi”
yo‘nalishi 2-kurs talabasi.*

E-mail: izzatillakhon@gmail.com, ismatov.mirzohid.05@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asr boshida Buxoro amirligining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti, xususan, so‘nggi buxorolik amir Sayid Olimxon (1881-1944) hayoti va faoliyati tahlil qilinadi. Olimxonning 1881-yilda Karmana shahrida tug‘ilishi, Peterburgdagi Nikolayev paxtakorlik korpusida tahsil olishi, 1910-yil dekabrda Buxoro taxtiga o‘tirishi, ichki islohotlari (ta‘lim, iqtisod va ma‘muriyatni isloh etish) va tashqi siyosatdagi roli yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro amirligi, Amir Sayid Olimxon, ta‘lim islohotlari, iqtisodiy siyosati, jadidlar harakati, rus protektorati.*

BUKHARA EMIRATE – THE LIFE AND ACTIVITIES OF AMIR OLIM KHAN

Abstract. *This article analyzes the socio-political, economic, and cultural life of the Bukhara Emirate in the early 20th century, focusing on the life and activities of its last ruler, Amir Sayid Olimkhan (Amir Olimxon, 1881-1944). It covers his education in St. Petersburg, ascension to the throne in December 1910, domestic reforms (in education, economy, and administration), and foreign policy under Russian suzerainty.*

Keywords: *Bukhara Emirate, Amir Olimkhan, reforms, Jadidism, Russian protectorate.*

БУХАРСКИЙ ЭМИРАТ — ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АМИР ОЛИМХОН

Аннотация. *В статье анализируется социально-политическая и экономическая жизнь Бухарского эмирата начала XX века, а также личность и деятельность последнего бухарского эмира – Сайид Олимхона (1881-1944). Рассматриваются его образование в Санкт-Петербурге, восхождение на престол в декабре 1910 года, проведённые внутрихозяйственные реформы (в области просвещения, экономики и управления) и внешняя политика при российском протекторате.*

Ключевые слова: *Бухарское ханство, эмир Олимхон, реформы, джадидизм, российский протекторат.*

Kirish. Buxoro amirligi XVIII–XX-asrlarda Markaziy Osiyo markazlaridan biri bo‘lib, 1756-1920-yillarda Mang‘itlar sulolasi hukmronligida mavjud bo‘lgan. Oxirgi mang‘it hukmdori — Sayid Olimxon²⁴⁶ (Sayyid Mir Muhammad Alimxon) bo‘lib, u 1911-1920-yillarda amirlik qilgan. Uning hukmronligi davrida Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining yarim-mustamlaka statusiga aylangan va ichki siyosatda cheklangan mustaqillikni saqlab qolgan. Sayid Olimxon hukmronligi turli ichki va tashqi sinovlar – Birinchi jahon urushi, jadidlar isyonlari, 1917-yil inqilobi va keyingi sotsialistik inqiloblar bilan kesishib ketdi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, 1868-yil 23-iyunda Buxoro²⁴⁷ amirligi va Rossiya imperiyasi o‘rtasida sulh shartnomasi imzolangan, bu shartga binoan, Buxoro amirligi deyarli Rossiya himoyasiga o‘tgan. Amirlik mustaqilligini deyarli butkul yo‘qotgan bo‘lsa-da, 1910-yilda Abdulahadxon vafotidan keyin uning o‘g‘li Sayid Olimxon²⁴⁸ taxtga o‘tirib, Buxoro ishlariga yangicha ta’sir kiritishga intildi.

Keng qamrovli manbalarni o‘rganish asosida hozirgi maqola Olimxon davriga oid masalalarni tahlil qiladi. Xususan, Olimxonning Karmana shahrida 1881-yilda tug‘ilishi, Sankt-Peterburgdagi Nikolayev korpusida 1893-1896-yillardagi ta’limi, 1910-yil dekabrda Buxoro taxtiga chiqishi va keyingi siyosiy faoliyati yoritiladi. Shuningdek, uning davrida amalga oshirilgan ichki islohotlar, iqtisodiy-siyosiy voqealar va madaniy jarayonlar (maktablar ochilishi, jadidlar harakatiga munosabat, rus protektorati davridagi tashqi aloqalar) hamda 1920-yildagi bosqinchilik va undan keyingi voqealar chuqur tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Buxoro amirligi va Olimxon davri haqida ma’lumotlar asosan rus, o‘zbek va xorijiy tarixiy manbalardan olingan. Ular qatorida Erquziyev Muzaffar Ashrafovichning “Buxoro amirligi tarixi” asari, Xurshid Davron tuzgan “Buxoro xalqining hasrati tarixi”, shuningdek zamonaviy o‘zbekistonlik olimlarning darslik va monografiyalari mavjud. Bundan tashqari, vikipediya maqolalari (masalan, “Buxoro amirligi” va “Xiva yurishi (1873)”) ham umumiy kontekstni tushunishga yordam berdi. Yurtdosh va xorijiy tarixchilar ishi ham tahlilda ishlatiladi: masalan, Oyina internet-jurnalida e’lon qilingan maqolada Olimxonning ta’lim va maorif sohasidagi faolligi yoritilgan. Shu bilan birga, arxiv hujjatlari va memoarlar tahlil qilingan (Olimxonga tegishli xotiralar va jadid harakati idrokini aks ettirgan manbalar).

²⁴⁶ https://uz.wikipedia.org/wiki/Buxoro_amirligi

²⁴⁷ <https://oyina.uz/uz/article/2123>

²⁴⁸ <https://oyina.uz/uz/article/2123>

Natijalar. Amir Sayid Olimxon (Olimxon) 1881-1880-yillarda Karmana shahrida tug‘ilgan. U buxorolik musulmon hukmdorlar sulolasidan bo‘lib, onasi Safiya (Sarvarxon) Xanqori, otasi esa 1885-1911-yillarda hukmronlik qilgan Amir Abdulahadxon edi. Yoshligida Olimxon ilk ta‘limni saroydagi muallimlardan olgan, keyin Buxoro mudarrisalarida ta‘limini davom ettirgan. 1893-1896-yillarda Olimxon Sankt-Peterburgdagi Nikolayev (paxtakorlik) korpusida tahsil olib, yevropa uslubidagi ta‘lim-tarbiya bilan tanishgan. Ta‘lim olishi Olimxonga zamonaviy g‘oyalarga ochiq bo‘lishiga yordam bergan.

O‘rta asr tartibiga ko‘ra valiahd sifatida tarbiyalangan Olimxon 1898-yildan Qarshi va Karmana hududlari valiahd (poytaxt) hokimi bo‘ldi. Abdulahadxonning vafotidan so‘ng, 1910-yil 24-dekabrda Olimxon taxtga o‘tirib, Buxoro amiri etib e‘lon qilindi. Buxoro va atrof beklklarida doimiy qurilish ishlari boshlanib, Olimxon boshqaruvda o‘zini islohotchi amir sifatida ko‘rsatdi. Uning ilk farmonlaridan biri oddiy odamlarga murojaat qilish imkoniyatlarini kengaytirish, saroyda ortiqcha xarajat va poraxo‘rlikni qisqartirish bo‘lgan. Avval o‘zi uchun “Olimxon madrasasi” qurdirilib, keyin Sitorai Moxixosa yozgi saroyi ham kengaytirib yakunlandi. Amir Olimxon hokimiyatga kelishi bilan maorif va ma‘rifatni rivojlantirishga katta e‘tibor berdi. U 1905-1909-yillarda Qarshi²⁴⁹ shahrida bir qator yangi madrasalar barpo etdi: Qilichboy (1905), Bekmir Qozog‘ (1906) va Abdulaziz (1909) madrasalari, ularda jadid tadbirkorlarning ta‘lim-tarbiyasi bo‘lib o‘tdi. Hatto Qorasariqdagi Bekmir Qozog‘ madrasasida qizlar uchun ham o‘qish yo‘lga qo‘yildi. Bu maktablar rahbariyatiga hamda ulamolarga jadidlar g‘oyalari asosida ta‘lim-tarbiya olib borayotgan Behbudiy, Fitrat kabi ziyolilar hayotini izohladi (inson va jamiyat taraqqiyotini talab etgan tadbirkorlar). Shu bilan birga, amir oilasi qurilishlariga, safari rafiqalarga sarflangan ortiqcha mablag‘ miqdori talqin qilingan murakkab madaniy salohiyat paydo bo‘ldi – Xurshid Davron esdaliklarida Olimxonga Qarshidan maktab qurib berish uchun kiritilgan mablag‘ marafatlarga nisbatan ijobiy holdagi izohlari keltirilgan.

Olimxon hukumati Buxoro iqtisodini ham rivojlantirishga urinib, ayniqsa Qoraqalpoq terisini asosiy eksport qilishni yo‘lga qo‘ydi. Amirlikda chorvachilik va paxta ekinlari yetishtirish ustun bo‘lgan, sanoat esa kam edi; birinchi jahon urushida esa Buxoro o‘z moliyaviy mablag‘lari bilan Rossiyaga qurol-aslaha ham yuborgan. Bunga qarshi ravishda, general K. Kaufman Yevropaga chorva jo‘natishga va Xivadagi generallarga harbiy yordam ko‘rsatishga harakat qilgach, Olimxon unga katta miqdorda pul yuborishga majbur bo‘ldi. Natijada, 1915-yil dekabrda imperator Nikolay II Olimxonga general-leytenant harbiy unvonini bergan.

²⁴⁹ <https://oyina.uz/uz/article/2136>

Biroq ichki siyosatda Olimxon konservativ qarashlarni saqlab qoldi. U jadid va boshqa taraqqiyparvar guruhlarni tantanali marosimlarda va oshxona manzillarida ham chekinishga majbur qildi. Uning hukmronligida “Yosh buxoroliklar” (Yer Korgan) va boshqa mahalliy islohotchilar izolyatsiyaga olingan, mustaqil chop etilgan matbuot esa keskin nazorat ostida bo‘ldi. 1917-yil aprelida Buxoroda qarshi namoyishlar bo‘lib o‘tganida Olimxon namoyishchilar oldiga shartsiz manifest qabul qildi. Biroq keyinroq u kuch ishlatar ekan, “amir uchun qat’iy yo‘q” degan fitna bilan namoyish gumburlari bostirildi. Shu tariqa, Olimxon ichida yuzaga kelgan g‘alayonlarni kuch bilan bartaraf etishga urinib, ichki mansabdorlar orasidagi ishonchsizlikni kuchaytirdi. Amir Olimxon o‘z zamonida ma’rifat va ta’limga katta ahamiyat bergan. U o‘z vaqti uchun nodir hodisa sifatida maktab va madrasalar qurdirgan va ularga chetdan malakali ustozlarni jalb qilgan.²⁵⁰ Xurshid Davronning esdaliklari shundan dalolat beradiki, bu qurilgan o‘quv muassasalari keyinchalik yuqori pedagogik maoshli internat maktabi darajasiga ko‘tarilgan. Biroq Olimxonning ishlab chiqqan islohotlariga teng ravishda, uning otasi Abdulahadxonning qimmatbaho saroy va kemalarga sarflagan mablag‘lari ham tilga olingan (masalan, Abdulahadxon I Jahon urushi paytida qurdirgan ikki harbiy kemaga 1 million rubl sarflagani). Olimxon ham paxta, qorako‘l va mehmonxona savdosini rivojlantirishga katta mablag‘ kiritisa-da, ko‘pchilik nazarida u asosan o‘zi va xizmatkorlari uchun foydalanilgan. Shu bilan birga, Buxoro o‘zbek adabiyoti va madaniy merosining muhim markaziga aylandi. Olimxon shahri kutubxonalar ochib, aktyorlarni qo‘llab-quvvatlagan va ulamolarni rag‘batlantirgan. Ayrim tadqiqotchilarga ko‘ra, Olimxonning eski madaniy binolarni asrashga qaratilgan harakatlari ham aniqlangan muhim voqealar sifatida baholanadi.

1911-1917-yillarda Buxoro hukumati nisbatan mustahkam bo‘lib, I jahon urushi boshlanganida Amir Olimxon boshchiligida uning qo‘shinlari Rossiya imperiyasi tomonga yordam uchun yuborildi. U oz sonli bo‘lsa-da, tabiiyki, Rossiya qo‘shinlarini himoya qilishga yo‘naltirilgan harbiy tayyorgarlik olib bordi. Ammo, 1917-yildan keyin Rossiyada ichki inqiroz boshlandi va Buxoroda ham keng qamrovli noroziliklar paydo bo‘ldi. Olimxon ustidagi bosim kuchaydi: 1917-yil aprel namoyishlari va 1918-yil martda sodir bo‘lgan Koliyasov voqeasi vaqtida u bosim ko‘rsatib, jadidlar tarafdorlariga qarshi qattiq chora ko‘rdi — o‘n minglab odamlarni qatl qilishga qo‘l urildi (ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, uch mingdan ortiq odam o‘ldirildi). Bu davrdagi qattiq repressiyalar musulmon olimlari va o‘qituvchilar orasida keng norozilik uyg‘otdi, xalq orasida ma’lum bir qarshilik ko‘rsatish holatlari kuzatildi.

²⁵⁰ Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasratli tarixi. -Toshkent: Fan, 1991.-B. –41.

1920-yil avgust oyiga kelib Buxoro amirligiga qarshi Qizil armiya bosqini tashkillashtirildi. Shu yilning 2-sentyabr kuni generali F.Frunze boshchiligidagi sovet qo‘shinlari Buxoro garnizoni qo‘shini bostirib kirib, Bastion qal‘asiga yaqin hududni egalladi. 4-sentyabrda olimlar Kalan minorasiga qizil bayroq o‘rnatib, amirlik tuzumini qulatdi. Shu paytdan boshlab, Amir Olimxon boshqaruvidagi “Sharqiy Buxoro” hududlarida mustaqillik uchun kurash boshlandi. Olimxon Hisor va Dushanbe vohalariga qochib, yirik kuchlarni birlashtirib qizil armiya kuchlariga qarshi jang qildi. Uning qo‘shinlari 1920-yil oxirida Boysun, Darband, Sherobod kabi shaharlarga hujum qildi. Afg‘oniston tomondan yuborilgan yordam kuchlari birlashishi natijasida, 1921-yil boshiga kelib Olimxon qo‘shini 25 ming kishiga yetdi. Biroq qator janglarda qattiq mag‘lubiyatga uchrach, 1921-yil 4-martga kelib Olimxon²⁵¹ Amudaryo bo‘ylab Chubek kechmasidan Afg‘onistonga o‘tishga majbur bo‘ldi. U Kobul shahrida o‘zining so‘nggi yillarini o‘tkazib, 1944-yil 28-aprelda Qal‘ayi Fotuda vafot etdi. Uning davrida Buxoro xalqi uchun mustaqillik uchun olib borgan kurash hali ham “Buxoro xalqi hasrati tarixi” sifatida eslab o‘tiladi.

Amir Olimxon tashqi siyosatda asosan Rossiya imperiyasi bilan munosabatlarga e‘tibor qaratdi. Ta’kidlanganidek, 1868-yildan boshlab Buxoro amirligi Rossiya himoyasi ostida bo‘lib, Olimxon davrida ham u bilan hamkorlikni davom ettirdi.²⁵² Birinchi jahon urushi yillarida Olimxon Rossiyaga katta miqdorda pul va resurs yuborgan, buning evaziga 1915-yil dekabrda imperator Nikolay II unga general-leytenant harbiy unvonini topshirgan. Qolaversa, boshqa qo‘shni davlatlar bilan munosabatlar biroz yumshoqroq edi: masalan, 1911-1914-yillarda Turkiya bilan ziyofat tadbirlari va gumanitar madaniy tadbirlar tashkil qilindi, Osiyo va turk xalqlari konferensiyalarida ishtirok etildi. Biroq umumiy ravishda, Buxoro tashqi siyosati Rossiyaning hududiy siyosatiga bog‘liq bo‘lib, Moskva qarori bilan amirlik chegaralarining mustaqillik darajasi belgilandi. Olimxonning ma’naviy merosi Buxoro xalqi orasida turlicha baholanadi. Bir tomondan, u islohotchi sifatida ko‘rilib, mahalliy ma’rifatparvarlar bilan muzokaralar olib borgani, yangi maktablar ochgani va jadidlar g‘oyalarini qisman qabul qilgani ta’kidlanadi. Ikkinchi tomondan, u konservativ me’yorlarni saqlab qolgan, jadidlarni repressiya qilgan hukmdor sifatida ham ko‘riladi. Uning hukmronligi davrida, Sitorai Moxixosa saroyi qurilishi va shaharning istalgan joylarini gullarga to‘ldirish kabi jamiyatni zamonaviylashtirishga xizmat qiluvchi loyihalar amalga oshirildi. Ayni paytda, 1917-1920-yillarda „Yosh buxoroliklar“ harakatining bosimi oshgan bir paytda amir o‘z vazifalarini qattiq nazorat ostida bajarishga majbur bo‘ldi.

²⁵¹ https://uz.wikipedia.org/wiki/Xiva_inqilobi

²⁵² M, Erquziyev . A. Buxoro amirligi tarixi. Namangan: Namangan Davlat Universiteti noshirlik bo‘limi, 2018. – B. 56 .

Bokskey-amirliklarning qulashidan keyin xalq ko‘plab muxlislar, urf-odatlarini Olimxon qahramon asriga bag‘ishlagan. Memoar va tarixiy tahlillarda, u ko‘pincha zamonaviylashtirishga intilgan, biroq jamiyatdagi boylik va hokimiyat raqobati ramzi sifatida tilga olinadi. Olimxonning boshqaruv davridagi islohotlar, modernizatsiya tashabbuslari va mahalliy xalq e’tirozlari tarixiy e’tiborga molik voqealar sifatida qayta ko‘rib chiqiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Amir Sayid Olimxon Buxoro amirligining so‘nggi amiri bo‘lib, uning hukmronligi davrida mamlakatning siyosiy hayoti har tomonlama qayta jonlandi. Olimxon maorif va madaniyatni rivojlantirishga intilib, yangi maktablar ochish va jadid ziyolilar bilan hamkorlik qilishga urind. Shu bilan birga, bozorni Rossiya manfaatlariga moslashtirishga majbur bo‘ldi va ichki siyosatda konservativ-chig‘irini ushlab qoldi. Birinchi jahon urushida, u Rossiyaga yon bosgan holda ish olib bordi. Bu uning o‘z generallik unvonini olgani va imperator huzuriga kiruvchi darajaga erishgani buni ko‘rsatadi. 1917-18 yillardagi inqilobiy to‘lqinlar esa Buxoro amirligida katta noroziliklarni keltirib chiqardi va bu fraksiyalar orasidagi nizolarni kuchaytirdi. Nihoyat, 1920-yilgi qizil armiya bostiriqlari Buxoro amirligini ag‘darib, Olimxon boshchiligidagi harbiy harakatlarga poydevor bo‘ldi. Olimxon 1920-21-yillarda Sharqiy Buxoroda mustaqillik uchun kurashgani ham tarixiy manbalarda qayd etilgan. Uning voqealari jadidlar harakati va O‘zbekiston milliy qahramonlari tarixi kontekstida muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, Amir Olimxon davrida Buxoro amirligining jamiyat va davlat siyosati yangi bosqichga ko‘tarilgan, biroq mustamlaka tizimiga to‘liq qaramlik shu navqiron o‘zbek davlatida jadal tarixiy o‘zgarishlar boshlanishiga olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erquziyev M. A. Buxoro amirligi tarixi. Namangan: Namangan Davlat Universiteti, 2018. – 200 b.
2. Usmonov Q, M. Sodiqov. O‘zbekiston tarixi: Oliy o‘quv yurtlari barcha bakalavr yo‘nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006. – 328 b.
3. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasratli tarixi. Toshkent: Fan, 1991. –41 b.
4. Davron X. Amir Sayid Olimxon. “Buxoro xalqining hasratli tarixi” (blog, kh-davron.uz), 2018.
5. «Buxoro amirligi» (Wikipedia maqolasi, uz.wikipedia.org).
6. Qonga botirilgan Buxoro, o‘ldirilgan farzandlar, qaytarilmagan pullar – Amir Olimxonning ko‘rgiliklari, Oyina jurnali, 17.10.2023.